

Die uw jeugd vernieuwt
als die van een arend..

De Reformatie

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

HET OUDEJAAR IS NU VOORBIJ

Een lied voor de jaarwisseling uit de 16e eeuw

'De jaren snellen ons voorbij...'

Opnieuw beleven wij liet einde van een jaar. Weer moeten we zeggen: wat is het toch weer snel voorbij! Steeds weer komen ons bij de jaarwisseling de woorden van Psalm 90 voor de geest: 'Wij voleindigen onze jaren als een gedachte... Wint het gaat snel voorbij, en wij vliegen heen.'

Psalm 90 is dan ook wel bij uitstek de psalm die past bij de wisseling van de jaren. In het *Gereformeerd Kerkboek* staan niet minder dan 27 psalmen en 11 gezangen vermeld uit het kerkboek die bij de 'bijzondere gelegenheid' van de jaarwisseling gezongen kunnen worden, maar van de gezangen is er niet één speciaal aan de jaarwisseling gewijd en wat de psalmen betreft is Psalm 90, het gebed van Mozes, 'de nian Gods' wel het meest geschikt. Trefend is de *kortstondigheid* van liet leven ook weergegeven in de berijming:

'De jaren snellen ons voorbij als dromen'
en ook:

'zodat ons leven als een zucht verglijdt'.

Maar de *vertroosting* wordt niet gemist. De inzet geeft het begin van de onberijmde psalm op fraaie wijze weer:

'Gij zijt geweest, o Heer, en Gij zult wezen
de zekerheid van allen die U vrezen.

*Geslachten gaan, geslachten zullen komen:
wij zijn in Uw ontferming opgenomen.'*

Wij pleiten er niet voor dat Psalm 90 uitsluitend bij de jaarwisseling wordt gezongen, maar wel dat niet name deze psalm als lied van Gods verbond bij die gelegenheid zijn plaats behoudt.

Minder liederen

Er is in het *Gereformeerd Kerkboek* dus geen speciaal gezang voor de jaarwisseling.

Opvallend is dat de hervormde gezangbundel van 1938 wel een *tiental* gezangen voor de jaarwisseling kende, maar het *Liedboek voor de kerken* niet meer dan een *drie-tal*.² Dat valt des te meer op als we bedenken dat het aantal gezangen (of wil men: liederen) van 306 naar 491 gestegen is! Het overbekende 'Uren, dagen, maanden, jaren...' is verdwenen, evenals 'Een jaar zinkt in der tijden nacht...' en 't Jaar heeft haast zijn loop volbracht...'

Het enige lied dat gebleven is in het liedboek is de (iets gewijzigde) versie van E.L. Smelik van het gezang van Isaac Watts, dat ook gebaseerd is op Psalm 90, 'O God, our help in ages past'. Wij kunnen ons evenwel voorstellen dat dit lied niet in het *Gereformeerd Kerkboek* is opgenomen, omdat de taal van Psalm 90 dan toch altijd sterker is.

Wat in het *Liedboek* is toegevoegd als Lied 398 is de Ne-

HOOFDARTIKEL

Het oude jaar is nu voorbij
K. Deddens

OPVOEDING EN ONDERWIJS

Europa 1992 en het gereformeerd onderwijs II (slot)
L. Bezemer

LITERATUUR

Papieren schouder
A. Joh. Kisjes

KIJK OP DE KERK TE

Appingedam
B.E. Geertsema

UIT DE HISTORIE

Hoe radicaal zullen we zijn?
H. Veldman

LITERATUUR

Hersenpan
A. Joh. Kisjes

BOEKBESPREKING

**Zending en kerk in Makassar
Ierland; vroeg-christelijk en
geleerd eiland**

PERSSCHOUW

W.G. de Vries

derlandse vertaling van 'Von guten Mächten', van de hand van Dietrich Bonhoeffer, de omstreden theoloog die kort voor het einde van de Tweede Wereldoorlog door de nazi's werd opgehangen. Dit jaarwisselings-gedicht was zijn laatste getuigenis dat Bonhoeffer opdroeg aan zijn moeder en zijn jonge bruid. Hoewel hij geannexeerd is voor een God-is-dood-theologie (o.i. ten onrechte) moet toch gezegd worden dat zijn pleidooi voor 'mondigheid' een liberalistische tendens had. Dit lied zingt van 'de goede machten' waardoor wij 'trouw en stil' zijn omgeven en waarin wij 'liefderijk zijn geborgen', maar het mist de krachtige taal van de Schrift. Anders staat het met het eerste lied in het *Liedboek* over de jaarwisseling, waarvoor wij bijzondere aandacht vragen, namelijk lied nr. 396.

Dichter-componist Johann Steurlein

Wij gaan nu even terug naar de 16e eeuw, de eeuw van de grote reformatie. In het jaar dat Maarten Luther overleed (1546) werd in Smalkalden Johann Steurlein geboren. Hij studeerde rechten. Nadat hij eerst stadsschrijver was geweest te Wasungen in Thüringen, werd Steurlein in 1589 secretaris van de kanselarij en later schout te Meiningen, eveneens in Thüringen. Hij werd door keizer Rudolf de Tweede tot dichter gekroond. Verscheidene kleine gezangboeken en kooruitgaven verschenen van zijn hand. In hetzelfde jaar dat hij secretaris van de kanselarij werd, verscheen van hem een boekje met acht 'Heilige Gezangen' (*Octo Cantiones Sacrae*) dat opgedragen werd aan de burgemeesters en de vroedschap van Quedlinburg.

Dit boekje werd gevolgd door diverse andere in het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw. In het jaar 1613 overleed Steurlein.

KERNREDACTIE:

DR. W.G. DE VRIES (eindred.), DRS. G.J. VAN MIDDELKOOP, PROF. DR. M. TE VELDE.

OVERIGE REDACTIELEDEN:

DRS. R. TER BEEK, DRS. B. LUITEN, DRS. C.J. DE RIJTER, PROF. DR. C. TRIMP, DRS. H. VELDMAN, PROF. DR. K. VELING.

MEDEWERKERS:

DRS. J.A. BOERSEMA, J.M. DE JONG, A.JOH. KISJES, DRS. J. MESSELINK, DRS. J. SMELIK.

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:

De Reformatie, Postbus 24, 8260 AA te Kampen.

ADMINISTRATIE/ADVERTENTIES:

Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V., Postrekening 406040 t.n.v., De Reformatie, Goes, Postbus 25, 4460 AA Goes. Tel. (01100) 15591.

ABONNEMENT:

f 83,50 per jaar; f 44,75 per halfjaar; studenten f 68,- per jaar (binnenland). Buitenland: f 137,50 per jaar (zeepost).

Een abonnement kan per maand ingaan, maar slechts beëindigd worden uiterlijk twee maanden voor het verstrijken van de betalingstermijn.

Losse nummers f 1,85 (excl. porto).

ADVERTENTIES:

Prijs: f 0,45 per mm. Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

'Das alte Jahr vergangen ist'

Zeer vermoedelijk is Johann Steurlein ook de *dichter* van het oudejaarslied 'Das alte Jahr vergangen ist'. Het is zelfs nog zekerder dat hij de *componist* is van de melodie van dit lied.

Wat de tekst betreft: in 1609 wordt ook wel een zekere Jakob Tapp genoemd als de dichter van dit lied, maar het hele lied komt voor in de *27 Neue Geistliche Gesenge* van Johann Steurlein, een uitgave van 1588, terwijl de beide eerste strofen al voorkomen in een gezangboek dat twintig jaar eerder het licht zag, namelijk in het beginjaar van de Tachtigjarige Oorlog, 1568.

Wij laten nu eerst de Nederlandse vertaling afdrukken (pag. 577 van het *Liedboek voor de kerken*):

JAARWISSELING

396 Das alte Jahr vergangen ist

Johann Steurlein 1588 / Das grosse Cantional Oder:
Kirchen-Gesangbuch, Darmstadt 1687

1 Het ou - de jaar is nu voor-bij.
Wij dan - ken U, o Heer, dat Gij
ons in zo me - nig groot ge - vaar
ge - na - dig hebt beschermd dit jaar.

- 2 Wij bidden U, Gij eeuwge Zoon,
die zetelt op de hoge troon,
dat Gij uw arme christenheid
behoeden wilt te allen tijd.
- 3 Onthoud uw heilig woord ons niet,
dat onze troost is en ons lied;
o Geest, houd onze harten vrij
van dwaling en afgoderij.
- 4 Help ons de zonde te weerstaan
en op de smalle weg te gaan;
gedenk niet onze oude schuld,
heb ook dit jaar met ons geduld.
- 5 Laat ons als christnen tot uw eer
leven en vredig sterven, Heer,
en opstaan op de jongste dag
en schouwen wat geen oog ooit zag,
- 6 opdat wij U, die liefde zijt,
loven in alle eeuwigheid.
Sterk tot uw eigen roem en eer
ons klein en zwak geloof, o Heer.

Erfurt 1568, vers 1 en 2
Johann Steurlein (1546-1613), vers 3-6
Vertaling Ad den Besten, geb. 1923

Deze vertaling is van de hand van de dichter Ad den Besten, die er zelf over opmerkt: 'Het is een allereenvoudigst lied voor de jaarwisseling, maar juist in zijn nuchtere pretentieloosheid geschikter voor die gelegenheid dan vele andere liederen uit later tijd, waarin de fiolen van weemoed en ontroering al te overvloedig werden uitgestort.'³ Den Besten heeft stellig gelijk. In later tijd, met name in

Titelblad van 'Octo Cantiones Sacrae' met het portret van Johann Steurlin (uit Bild-Archiv Bärenreiter Verlag, Kassel).

de 18e en 19e eeuw, zijn heel wat sentimentele oudejaarsliederen gedicht die heel wat minder van kwaliteit zijn dan dit lied uit de eeuw van de reformatie.

Achtergrond

Men moet dit lied natuurlijk zien tegen de achtergrond van die tijd. Het pietisme en subjectivisme dat zich later begon sterk te maken, had nog niet de overhand. Wel was liet een tijd die vol was van oorlog en oorlogsgerucht. De 'arme christenheid' (zie het tweede couplet) had het lang niet altijd makkelijk. Men bedenke daarbij ook dat deze heide eerste coupletten al in 1568 bekend waren. Maar met name de strijd tussen de Lutherse en Roomsse was hevig. Tegen die achtergrond moet het derde couplet gelezen worden. De dichter bidt om het behoud van Gods Woord en richt zich daarbij ook tot de Heilige Geest:

*o Geest, houd onze harten vrij
van dwaling en afgoderij.*

Dat slaat vooral op de Roomse dwaling en afgoderij. In de oorspronkelijke versie van de 27 *nieuwe geestelijke gezangen* uit 1588 komt dat nog veel sterker uit:

*Vor Papst Lehr und Abgöttereij
behüt uns, Herr, und mach uns frei.*

Daar is het helemaal duidelijk dat deze strofe speciaal sloeg op de (dwaal)leer van Rome.

In Erfurt zag deze oorspronkelijke uitgave het licht en Cyriacus Schneegass schreef er een 'Vorrede' bij en beval de gezangen aan.

Maas datzelfde Erfurt, dat in die tijd een vrijstad was, kreeg het in de 17e eeuw te verduren. In de 14e eeuw was de stad al los van de aartsbisschop van Mainz en enkele eeuwen lang was de stad lid van de Hanze, terwijl de raad van de stad een zelfstandige positie had. Ook nog tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was de stad een

steunpunt van de Zweden. Maar in 1664 verloor de stad haar zelfstandige positie. In dat jaar nam de aartsbisschop van Mainz niet behulp van Franse troepen Erfurt in.

Gevolg was dat het lied 'Das alte Jahr vergangen ist' samen met enkele andere liederen verboden werd. Het ging vooral om de derde strofe, waarin de paus en de roomse leer werden aangevallen. Het besloot daartoe viel in 1712. Inet de argumentatie dat dit lied 'aanstotelijk' was tegenover de 'matiging en eerbied' voor de verschillende religies, zoals in de Westfaalse vrede overgenomen was ('vrijheid van godsdienst').⁴

Toch zijn er ook na dat besluit herdrukken verschenen, waarin de oorspronkelijke versie is opgenomen.

Melodie

Johann Sebastian Bach had ongetwijfeld de (wellicht oorspronkelijke) uitgave van de 27 *geestelijke liederen* voor zich, toen hij zijn prachtige en fijngevoelige bewerking van 'Das alte Jahr vergangen ist' gaf in zijn *Orgelbüchlein*. Het trof mij in de Franse uitgave van Bach's koraalvoorspelen van de hand van Gabriel Fauré ('*Déjà l'année s'est écoulée*') dat zijn aanbevolen registratie een prachtig evenwicht accentueert tussen de vluchtigheid van de tijd en de rust in God (de uitkomende stem met Cornet of Kromhoorn, op het tweede klavier een zachte X-voet en een rustige pedaal-parij in een 16- en X-voet). Die bewerking is zonder twijfel in overeenstemming met de bedoeling van de componist.

Willem Vogel spreekt in dit verband over 'Een van de schoonste melodieën van het *Liedboek*' en noemt het 'Een lied om ieder jaar te zingen!'.⁵

Het is een Dorische melodie van een treffende eenvoud, in een rustig maar niet saai ritme. Dat was trouwens Johann Steurlin eigen. dat hij, ook als de voordeur nogal prozaïsch aandeden, een simpele, maar wel levende melodie wist te leveren. Zo was hij bijvoorbeeld de componist van een lied om de maand niet tot onderwerp heeft in een bundel die het jaar en de twaalf maanden bezingt. Over die melodie wordt gezegd: 'Steurlins fröhliche Melodie macht das etwas trockene Lied dennoch recht lebendig'.⁶

Woord en toon

In het lied 'Het oude jaar is nu voorbij' is een goede verhouding van woord en toon te constateren. De bewerking van Bach die een fraai evenwicht vertoont van vluchtige voorbijgang en blijvende rust, is in lied en melodie terug te vinden. In het lied zelf komt de erkenning van schuld maar ook de dankbaarheid vanwege de verlossing volledig tot uitdrukking. Hier valt te denken aan het vierde couplet:

*Gedenk niet onze oude schuld,
hch ook dit jaar met ons geduld.*

En onmiddellijk wordt dan vervolgd:

*Laat ons als christenen tot uw eer
leven en vredig sterven, Heer...*

Terwijl het dan uitloopt op Gods lof vanwege Zijn liefde,
met als slot:

*Sterk tot uw eigen roem en eer
ons klein en zwak geloof, o Heer.*

Selektie

Ik voer niet het pleit voor het *Liedboek* voor de kerken in het algemeen. Hij andere gelegenheden hebben we ons daarvan uitvoerig rekenschap gegeven. Van de 491 liederen van het liedboek zijn er heel wat die wij niet graag in een goede liederenbundel zouden willen overnemen. Selektie is dus geboden, ook als wij bijvoorbeeld samen zingen in de huiskamer. Zullen wij die gewoonte van huishoudelijke samenzang weer eens in ere herstellen? Dan zouden wij een jaarwisselingslied als 'Met oude jaar is nu voorbij gegaan' graag aanbevelen.

Er bestaan van de Duitse oorspronkelijke versie ook wel vierstemmige zettingen. Als die misschien moeilijk te krijgen zijn, is er wellicht ook de inogelijkheid dat een eigen beroepsmusicus een vierstemmige zetting creëert. Ik schrijf dit mei het oog op een kooruitvoering ter gelegenheid van de feestdagen.

De Schrijftuurlijke, bemoedigende en tegelijk waarschuwendende taal van een lied als het onderhavige, gepaard met een fraaie, eenvoudige melodie, nodigt uit tot gemeenschappelijke zang ter afsluiting van het voorbijgaande jaar en tot de intrede van het jaar dat aanstaande is!

K. Deddens

¹ Gereformeerd Kerkboek, Haarlem 1986, p. 402.

² Liedboek voor de kerken, 's-Gravenhage/Leeuwarden 1973, p. 577-579.

³ Een Compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de kerken, Amsterdam 1977, k. 884.

⁴ J. Kulp, *Die Lieder unserer Kirche. Eine Handreichung zum Evangelischen Kirchengesangbuch*, Göttingen 1958, p. 74.

⁵ W. Vogel, *Compendium*, k. 884 v.

⁶ J. Kulp, a.w., p. 560.

Administratie gesloten

In de kerstweek (23 t/m 27 dec. a.s.) zal D.V. Oosterbaan & Le Cointre bv gesloten zijn. Dit betekent dat de administratie van De Reformatie die dagen telefonisch niet bereikbaar is. Met ingang van maandag 30 dec. zijn we u weer graag van dienst!

Volgende week verschijnt De Reformatie niet. Nummer 14 van de lopende jaargang zal D.V. verschijnen op 11 januari 1992.

Redactie, medewerkers en uitgever wensen alle lezers van De Reformatie een gezegend 1992.

**Riskante
leefgewoonten
zijn
onchristelijk.
Hoe riskant
vindt u
de alcohol?**

**CHRISTELIJKE BEWEGING VOOR
DRANKBESTRIJDING**

Antwoordnr. 609, 7300 WB Apeldoorn, tel. 055-337466
Postbank 607667 t.n.v. penningmeester
Chr. Beweging voor Drankbestrijding, Arnhem.

EUROPA 1992

EN HET GEREFORMEERD ONDERWIJS II (slot)

In het vorige artikel is een schets gegeven van het Europa van 1992. Daarna werden de gevolgen hiervan aangegeven voor het nationale onderwijsbestel (en daarbinnen voor het gereformeerd onderwijs). Nu komen de gevolgen voor de inhoud van het onderwijs aan de orde, en zal de vraag behandeld worden wat we in het gereformeerd onderwijs met Europa 1992 aan moeten.

6. Europa en de inhoud van ons onderwijs

Vervolgens enkele opmerkingen over de inhoud van ons onderwijs. Moet de inhoud met het oog op de komende vergaderingen drastisch worden bijgesteld?

Naar mijn mening behoeven in het algemeen – vanuit de inhoud van het huidige onderwijs geredeneerd – geen grote veranderingen op korte termijn te komen. Ons onderwijs is van oudsher 'met de ramen open' ingericht. De blik naar buiten is hij ons door de historie van de laatste eeuwen heen heel belangrijk geweest. De oorzaken liggen voor de hand. Een klein land moet zich in de contacten naar buiten al snel aanpassen aan de voertaal van anderen. Dat werd versterkt doordat ons land door de handel veel contacten met andere landen had, veel in aanraking kwam met andere culturen en naar buiten gericht was. Gewezen kan worden op ons grote koloniale bezit, waardoor onze cultuur langdurig en intensief met andere culturen in aanraking kwam. De beïnvloeding is veelal wederzijds. In de eerste plaats kan onze ligging genoemd worden. Als doorvoerland zijn wij het voorportaal van belangrijke Europese mogendheden.

Het laat zich verstaan dat een dergelijk land het zich niet kan permitteren bij het opleiden van zijn jonge mensen om dat perspectief heen te gaan. Ons onderwijs is daarom al heel lang gestempeld door een internationale gerichtheid. Het is bijvoorbeeld zichtbaar aan het onderwijs in de moderne vreemde talen. Drie talen zijn in veel schooltypen heel normaal.

Soms is die internationale gerichtheid zo sterk dat de bedreiging voor ons eigen cultureel erfgoed van binnenuit sterker is dan van buitenaf. Want wat moeten wij met be-

windslieden die de betekenis van onze taal ondergraven door te suggereren dat onze universiteiten onderwijs in het Engels moeten geven. Gelukkig bleek die gedachte van minister Ritzen duidelijk een brug te ver. Maar het klimaat van denken is er blijkbaar.

Naast het talenonderwijs kunnen vakken als geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappijleer genoemd worden. Wie de leerboeken en de examenprogramma's beziet, zal de grote aandacht voor het buitenland opvallen. Geschiedenismethoden mogen dan nog wel aandacht geven aan specifieke vaderlandse geschiedenis, toch is de internationale context dominant. Niet voor niets wordt het examenthema in 1992 'Europese integratie 1945-1990'.

Ook Aardrijkskundemethoden behandelen thema's, waarbij specifieke aandacht voor Nederland vaak is ingeruild voor een inbedding in de Europese context.

Van de kant van het ministerie wordt niet stilgezeten. Minister van Onderwijs Ritzen heeft 1991 als een 'Europa-jaar voor het onderwijs' aangemerkt. Wij heeft daar tijdens het Nederlandse voorzitterschap direct zelf aan kunnen werken. Zo wordt van de kant van het ministerie gewezen op het belang van voldoende beroepskwalificatie voor alle jongeren, op gespecialiseerde beroepsopleidingen die aansluiten op de Europese markt, op versterking van de internationale oriëntatie van instellingen voor hoger en wetenschappelijk onderwijs, op versterking van de Europese dimensie van het onderwijs.

Het onderwijs zal jongeren moeten voorbereiden op het leven en werken in een dynamisch Europa. Via nascholing kunnen docenten worden geholpen om het onderwijs daarover zo effectief mogelijk te doen verlopen.

Om al die activiteiten ten dienste van Europa in het onderwijs te bevorderen heeft minister Ritzen in mei 1990 het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs geïnstalleerd. Het is een platform voor Nederlandse organisaties die actief zijn op het gebied van de Europese dimensie in het onderwijs. In het platform zijn een aantal grote besturenorganisaties en pedagogische studiecentra vertegenwoordigd. Men wil die Europese dimensie integreren in de bestaande vakken. Een apart vak als Europa-kunde wordt dus niet nagestreefd.

De Nationale Onderwijstentoonstelling van 1991 paste met het thema 'Onbegrensd onderwijs' goed in het werk van dit platform.

Vanuit de EG worden een aantal activiteiten ondernomen

om het Europese onderwijs te beïnvloeden. De volgende kunnen genoemd worden:

* **Lingua**

Dit programma is er op gericht dat elke burger in de EG tenminste een taal naast de moedertaal zou moeten beheersen. Daarbij kan gedacht worden aan alle talen in het EG-gebied. Leerlinguitwisseling en training van docenten behoort tot het takenpakket. Lingua is begin 1991 op de Nationale Onderwijstentoonstelling (NOT) gelanceerd.

* **EG-project**

Een onderwijsproject om de kennis van en de belangstelling voor Europa te vergroten voor een aantal vakken in de eerste fase van het voortgezet onderwijs.

* **Europese Schooldag 1991**

Nederland was in de tweede helft 1991 voorzitter van de EG. In dat kader waren wat plannen aangekondigd. Voor de Europese Schooldag konden scholieren artistieke plannen insturen.

* **Schoolkrant**

De beste schoolkrant komt in een speciaal katern in het blad van het ministerie van Onderwijs *Uitleg*.

* **Europese Schoolprijs**

Deze prijs is voor scholen die de Europese dimensie op een zinvolle, originele manier hebben uitgedragen.

* **Scholierenquiz**

Leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het lager beroepsonderwijs kunnen aan een quiz meedoen.

* **rasmus-programma**

Sinds 1987 worden studenten in staat gesteld een deel van hun studie in het buitenland te verrichten. Er is een Europees netwerk van samenwerkende universiteiten ontstaan. Als op Oost-Europa gerichte variant komt *Tempus* eraan.

* **Comett-programma**

Sinds 1986 beoogt dit programma jongeren en volwassenen te helpen het hoofd te bieden aan de snelle technologische ontwikkelingen. Er is financiële steun voor de uitwisseling van personen en voor studiebeurzen.

* **Eurotecnet**

Uit programma bevordert de vernieuwing op het gebied van het beroepsonderwijs ook al in verband met de snelle technologische ontwikkeling.

* **Petra**

Dit project omvat sinds 1987 een gemeenschappelijk actieprogramma voor de beroepsopleiding van jongeren en hun voorbereiding op het maatschappelijk en beroepsleven.

Projecten als *Euroform*, *NOW* en *Horizon* komen eraan. Doel is de mogelijkheden van de 'kansarmen' te verbeteren.

Niet al deze programma's slaan evenwel aan. Al vinden deskundigen de enorme gepaard gaande kosten niet de pan uitrijzen.

7. Europa en het beroepsonderwijs

In het algemeen is studeren in een ander land mogelijk. Men kan in elk EG-land toegang krijgen tot het beroepsonderwijs. Het begrip beroepsonderwijs moet daarbij breed opgevat worden. Er is in EG-verband nog geen afspraak over wat men als 'onderwijs' beschouwt. Allerlei rechtszaken laten op dit moment de grenzen van de mogelijkheden zien. Er wordt gewerkt aan de versoepling van de uitwisseling van studenten en de gelijkstelling van diploma's.

Dan is er natuurlijk een markt aan het ontstaan. Wanneer straks werkenden binnen het EG-gebied vrij de werkplek kunnen bepalen, is talenkennis, kennis van andere gebieden en culturen etc. van betekenis. Allerlei particuliere instituten zien daar markt in. De talentcentra e.d. spruiten uit de grond. Gebrek aan talenkennis zou de export schaden en in ondernemersland is dat uiteraard een gevoelig onderwerp. De kamers van koophandel hebben daarin een taak gezien en hebben met zusterorganisaties in het buitenland programma's van werken, leren en leven in de verschillende landen opgezet.

Als concreet voorbeeld kan een organisatie in de hout- en meubileringssector genoemd worden, waarbij een uitwisselingsprogramma is opgezet met een Franse organisatie waar oude ambachtelijke kennis bewaard is gebleven. Door uitwisseling van jongeren in het betreffende gebied wil men de oude ambachtelijke kennis weer naar Nederland halen.

Wat komt er nu aan voor het beroepsonderwijs!

- A. De markt gaat open. leerlingen moeten zich meer gaan oriënteren op de mogelijkheden over de grens. Dat heeft gevolgen voor de beroepskeuze en de advisering daarbij.
- B. De diploma's moeten onderling erkenning krijgen. Dat verkeert in een groeiproces. In bijvoorbeeld Duitsland werken op dit moment meer dan 2000 fysiotherapeuten met een Nederlands diploma.
- C. Nederland zal sterker moeten maken waar het goed in is, bv. transport en biotechnologie. De talen zullen goed gekend moeten worden. De concurrentiepositie van Nederlandse bedrijven is gebaat bij kwalitatief goede opleidingen.

8. Wat moet het gereformeerd onderwijs doen?

De startpositie van ons land met betrekking tot de inhoud van het onderwijs is niet de slechtste. Het onderwijs in ons land staat op hoog niveau. Daarbij moet bedacht worden dat de politieke keuze van de meerderheid van de Nederlandse samenleving om de route op te gaan naar een verenigd Europa zeker doorwerkt in onderwijsmethoden en programma's. Wanneer wij als Gereformeerden die route afwijzen, moeten we ons goed realiseren dat wij onderwijs willen geven dat niet gericht is op het leven in het Openluchtmuseum. Wij leiden onze leerlingen op voor de samenleving waarin ze straks zelfstandig zullen moeten

functioneren. Met behoud van kritiek zul je dan met inachtneming van je eigen onderwijsdoelstellingen moeten bezien hoe je daar in het gereformeerd onderwijs mee omgaat.

Het ware voor het gereformeerd onderwijs belangrijk beide vliegen in een klap te slaan. Het zou een goede zaak zijn wanneer men – naast alle aandacht voor Europa die nu al bij alle vakken is ondergebracht en dat zal er heus niet minder op worden – er via een soort project in het gereformeerd onderwijs gericht aandacht zou worden gegeven aan:

- * wat betekent die lijn naar Europese integratie voor opgroeiende gereformeerde jongeren. Daarbij aandacht voor de gegevens die voor alle jongeren van belang zijn.
- * hoe kijken wij als gereformeerden tegen die Europese integratie aan. Het is goed dat gereformeerde jongeren een visie op Europese integratie hebben.
- * welke specifieke zaken vragen daarbij de aandacht. Men kan zich voorstellen dat wij onze jongeren een snort handvat meegeven om in reële situaties tot een aanpak te komen. Nu wordt er toch ook op school gesproken over de werkplek die straks een groot deel van de tijd opslokt. Hoe ga je om met vloeken, bidden voor het eten, uitkomen voor je geloof. Wat is de betekenis van een carrière tegenover de betekenis van het christelijk leven (wanneer dat op gespannen voet zou konen). Moet je dat tegenover elkaar stellen en hoe ga je om met de mogelijkheden straks buiten Nederland te werken. Dat hoeven op zich geen nieuwe vragen te zijn, maar de verwachting is dat ze in frequentie gaan toenemen en meer gespreid over het beroepsleven.

Gereformeerd onderwijs moet jongeren voorbereiden op een actief en weerbaar deelname aan de samenleving. Dat betekent tevens het geven van aandacht aan de Europese dimensie, hoe graag wij de wijze waarop daar vorm aan wordt gegeven veranderd zouden willen zien. Bij een mogelijk verlies van nationale identiteit blijft in ieder geval de uitdaging vorm te geven aan de christelijke identiteit van ons onderwijs.

L. Bezemer

PAPIEREN SCHOUDER

In de Zwaluwreeks is onder volgnummer drie een gedichtenbundel verschenen van Hennie Roth onder de titel *Papieren schouder*. Hij is opgebouwd uit drie delen: Een heel verhaal, Papieren schouder en De omgekeerde regenboog. In het eerste deel drukt de dichteres het omgaan van de mensen met elkaar en met God uit. Een voorbeeld van die omgang in aardse verbanden vinden we in *Verknipst*: 'Ik kon hem niet verstaan \...\Zacht raakte ik hem aan.\Hij schrok, viel uit zijn rol,\...\en sprak een halve taal.\Het werd een heel verhaal' (16). In het tweede deel komt het verleden aan de orde, een verleden dat in het heden weer sterk beleefd en doorleefd wordt. De dichteres verwoordt haar gevoelens als volgt: 'Het leek alsof je een lichaam had\dat niet kon knielen bij een kind,\dat het meest bang werd voor zichzelf\en steen en tranen huilde\tegen de papieren schouder van later' (*Gemis*. 26). In het derde deel kiest Hennie Roth niet voor het sprookje maar voor de werkelijkheid: zowel horizontaal als verticaal. Horizontaal: 'Van sprookjes kun je niet bestaan.\De koek is op, je hent te laat\in jou is Grietje dood!\De werkelijkheid zet je op straat.\Je kunt echt beter verder gaan\onder de naam Hennie Roth' (35). Verticaal: 'De nicciwc dag is opgestaan\en in de stralen van God's morgen\vangt hij het roepen van de haan,\strijkt over dat wat was verborgen\de hand en spreekt mij lachend aan.\Hij laat mij zingend verder gaan' (45).

Papieren schouder bevat verzen en gedichten die in heldere en duidelijke taal getuigen van de gebrokenheid van het leven in christelijk perspectief.

In de Zwaluwreeks verschenen nog twee gedichtenbundels van respectievelijk Jan de Bas en Jacomijn van Rijn. Beide bundels zijn minder creatief dan die van Hennie Roth.

A.Joh. Kisjes

Hennie Roth: *Papieren schouder*, Zwaluwreeks nr. 3. Uitg. Mei-wcboek, 48 pag. Prijs f 14,90.
Jan de Bas: *Hard wegwandelen*, Zwaluwreeks nr. 4. Uitg. Merweboek, 40 pag. Prijs f 13,90.
Jacomijn van Rijn: *Rode Appels*, Zwaluwreeks nr. 5. Uitg. Merweboek, 48 pag. Prijs f 14,90.

APPINGEDAM

Wie op het kerkgebouw van de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt te Appingedam afloopt, wordt *herinnerd* aan één van de moeilijkste perioden uit onze vaderlandse geschiedenis. *Op het kerkplein voor het kerkgebouw staat een monument met namen van de joden uit deze stad, die in de Tweede Wereldoorlog in concentratiekampen zijn omgekomen. Wie door de stad wandelt, zal ook andere herinneringen aan de geschiedenis van stad en kerk tegenkomen.*

De Middeleeuwen

Het was in de tijd van de moord op Bonifacius (754), dat in het noordelijk gebied, even voor het rijk van Karel de Grote, het christendom werd gebracht. Eerst in 760 dringt het geloof ook in de 'Groninger Gouwen' door. In die tijd preekt de zendeling Ludger in de streken tussen Eems en Lauwers.

Appingedam wordt een centrum van beschaving en van wetenschappelijk geestelijk leven. Een rijk man, Hatebrandus, sticht in 793 een klooster van de orde der Augustijnen, dat gedurende enkele eeuwen een belangrijke plaats heeft gehad in Appingedam. Er komt ook een Reguliersklooster, naar de orde van de Franciscanen, verder een Latijnse school en een Mariakapel. In 1302 bouwden de monniken een ruimere kerk, de zogenaamde Augustijner Broerkerk. Van deze kerk is vandaag niets meer te zien, omdat het gebouw wegens verval in 1705 gesloopt werd. Wel is nog steeds de in 1225 gebouwde Nicolaïkerk te bezichtigen.

In die tijd kreeg de stad Appingedam stadsrechten (1326). Er kwamen poorten, wallen en grachten, vooral ter bescherming tegen vijanden. Maar dit voorkwam niet, dat in 1514 de stad werd ingenomen door hertog Georg van Saksen. Er vielen meer dan 1100 doden.

De Reformatie

In 1536 moest deze hertog het afleggen tegen keizer Karel V, die de stad Appingedam ontmantelde van zijn poorten en muren en het Rooms-Katholieke geloof krachtig bevorderde. Toch drong ook in Appingedam de Hervorming door. Maar door het verraad van Rennenberg in Groningen (1580), moesten de predikant en ouderlingen

Appingedam vluchten. Emden. In 1590 graaf Willem Lodewijk en prins Maurits Delfzijl en Appingedam veroverden kwam er verademing. De Nicolaïkerk ging over in handen van de Hervorming. De Rooms-Katholieke kerk werd een schuilkerk. Maar in de eeuwen die volgden, zijn de zonden van de Middeleeuwen in het volksleven niet verdwenen. De predikanten en ouderlingen hadden te vechten tegen veel openbare dronkenschap en brasserijen op de zogenaamde Meifeesten. Vanaf de 18e eeuw gaat dan in de kerk de Verlichting sterk doordringen, ook vanaf de kansel.

De Afscheiding

Het was in de dagen van 1795-1834 droevig gesteld met de kerk in Appingedam. Maar de Here zorgde voor mannen als ds. H. de Cock en ds. H.P. Scholte. De Cock werd in Appingedam op 17 oktober 1834 veroordeeld tot 50 gulden boete en op 7 november van datzelfde jaar tot nog eens 150 gulden boete en 3 maanden gevangenis. Scholte, die ook voor de rechtbank van Appingedam moest ver-

schijnen, werd meteen 5 dagen gevangen gezet, vlak bij het huidige kerkgebouw.

Maar op 13 september 1835 kon door De Cock in Appingedam een afgescheiden gemeente geïnstitueerd worden. De kleine gemeente groeide, zodat tien jaar later de zoon van De Cock, ds. Helenius de **Cnck**, haar eerste predikant werd. Toen hij in 1847 vertrok naar 's-Hertogenbosch, heeft de gemeente tot 1944 maar drie predikanten gehad, die zelfs dertig jaar of langer in Appingedam hebben gestaan.

De Vrijmaking

In 1944 was er geen kerkeraad, die zich vrijmaakte van de synodebesluiten. De aanzet tot vrijmaking werd gegeven door dr. H.J. Jager uit Voorthuizen, die in het begin van 1947 voorlichting kwam geven aan bezwaarde broeders en zusters. Op 27 april van dat jaar kon men medewerking van de kerk te Delfzijl een kleine gemeente geïnstitueerd worden. Als kerkgebouw kon de verlaten joodse synagoge gehuurd worden van de beheerscommissie van de joodse goederen. Er werd geprobeerd het gebouw met het daarbij behorende woonhuis te kopen, maar de Joodse Raad van Amsterdam wilde geen toestemming verlenen om het gebouw aan een kerkgenootschap te verkopen. Een particulier persoon zou het gebouw wel mogen kopen. Dus werd de timmerman Foppe de Vries uit de gemeente ingeschakeld en met zijn medewerking werd de kerk van Appingedam op 20 februari 1950 eigenaar van het gebouw. De kleine gemeente van 87 zielen heeft zelf de kosten gedragen. Het noodzakelijkste werd gerepareerd, terwijl jaren later, in 1972 van juli tot september een grote restauratie heeft plaatsgevonden.

Maar nog steeds zijn er herinneringen aan de oorsprong van het kerkgebouw. Bij de ingang, rechts en links van de stoep, is in verweerd joods schrift nog te lezen: het jaar 5561. Dat is volgens joodse telling het jaar 1801, waarin de synagoge is gesticht. Boven de buitendeur staat in het Hebreeuws de tekst Ezechiël 43 : 1 en 2. Het front achter de preekstoel wordt gevormd door twee zuilen, die met elkaar verbonden zijn. Het midden van de verbinding wordt gevormd door twee wetstafelen. De boog boven deze twee wetstafelen vormt een soort kroon, waarin de twee woorden staan, nl. 'kroon van de wet'. Rechts van de wet wordt eveneens in het Hebreeuws Psalm 16 : 8a aangehaald: 'Ik stel mij den Here bestendig voor ogen'. De spreuk aan de linkerkant is, voor zover bekend, geen bijbeltekst. De letterlijke vertaling luidt: 'Weet voor het aangezicht van wie gij staat' (deze gegevens zijn destijds onderzocht door ds. K.J. Kapteyn Jzn.).

De meest indrukwekkende herinnering aan de oorsprong van het kerkgebouw blijft het al genoemde monument. Op 21 maart 1985 kon het gedenkteken onthuld worden met daarop 78 namen van joodse burgers, die in de kampen van Auschwitz en Sobibor zijn omgekomen. Ieder jaar worden op 4 mei bij dit monument de verschrikkelijke gevolgen van de Duitse bezetting herdacht.

Groei en incidenten

De gemeente was na haar instituering 18 jaar lang vacant. Vaak gingen predikanten uit Groningen voor in de erediensten.

Er deden zich in de jaren 1962 en 1963 twee incidenten voor, die de gemeente in haar voegen deden kraken. **Tussen** twee ouderlingen kwam er onenigheid over de vraag, **wat** men moest doen, als bij een gemeenteraadsverkiezing het GPV niet met een eigen lijst zou uitkomen. **M één** vond *duf* er dan blanco gestemd moest worden, de ander, een AR-lid, meende op grond van dit antwoord niet meer met deze broeder in de kerkeraad te kunnen samenwerken. Hij vroeg ontheffing aan als ouderling en onttrok zich.

Een tweede incident ontstond door een kort verslag van de kerkeraadsvergadering in de Groninger Kerkbode van 16 maart 1963. In dit verslag was te **lezen**, dat de kerkeraad een verzoek aan de uitgeefster **van** de kerkbode wilde doen 'om een einde te maken aan het schrijven over de vrijmaking zoals dat in de laatste weken het geval is'. Door dit verslag werden meerdere broeders en zusters verontrust. Een lijst ter ondertekening ging in de gemeente rond met het verzoek aan de kerkeraad om op een gemeentevergadering opheldering te geven over het kerkeraadsverslag. Op advies van drie predikanten werd deze actie gestopt. Ei moest **geen** groepsvorming in de gemeente komen, maar bezwaren moesten in persoonlijke brieven aan de kerkeraad kenbaar worden gemaakt. Het gevolg was, dat **naar** aanleiding van een **brief** op de kerkeraad twee ambtsdragers tegenover vier anderen kwamen te staan ten aanzien van het kerkbegrip. De vrede bleef toen nog **bewaard**. Maar trien er een verzoek kwam **van** het GPV, afdeling Appingedam/Delfzijl, om een spreekebeurt van br. P. Jongeling in het kerkgebouw van Appingedam, werd dat verzoek door het moderamen van de kerkeraad afgewezen. In de daarop volgende kerkeraadsvergadering van 7 juni 1963 liepen de gemoederen zo hoog op, dat twee ouderlingen die avond terstond hun ambt neerlegden. Een breuk in de gemeente werd voorkomen, hoewel enkele gezinnen zich toch hebben onttrokken.

In 1965 mocht de gemeente van Appingedam haar eerste predikant sinds de Vrijmaking verwelkomen. Ds. K.J. Kapteyn nam het beroep aan, dar in combinatie met de gemeente te Overschild op **hem** was uitgebracht. Hij werd opgevolgd door ds. J.B.K. de Vries en ds. A. Duits, terwijl thans ds. M. Wielhouwer predikant in Appingedam is.

De kleine gemeente groeide tot ongeveer 200 zielen. Mannen-, vrouwen- en jeugdverenigingen houden geregeld hun vergaderingen. Gereformeerd onderwijs is mogelijk door de streekschool te Delfzijl op een afstand van 4 km. Het blijft een kleine gemeente op een burgerlijke bevolking van ongeveer 12.500 inwoners. Maar het wil vooral een gemeente blijven, die in leer en leven aan Schrift en belijdenis wil vasthouden. In een omgeving van toenemende onkerkelijkheid wil zij dat licht blijven uitstralen.

B.E. Geertsema

HOE RADICAAL ZULLEN WE ZIJN?

(enkele actualiserende aantekeningen bij Karlstadts 450e sterfdag)

Hij was Luthers beste vriend en medestander; vervolgens werd hij diens bitterste tegenstander en werd zelfs verdreven! In plaats van aangesproken te willen worden met 'goede morgen, professor' wenste hij eenvoudig als 'buurman Andreas' door het leven te gaan. Daarna kreeg hij in Wittenberg nog een soort herkansing, maar de contacten met andere 'dissidenten' hadden ook hun – tijdelijke – bekring. Uiteindelijk was hij beter af in de kringen van de Zwitserse hervormers zoals Zwingli, Bullinger en Myconius.

We hebben het over **Karlstadt** die op 24 december 1541 in Basel aan de pest is gestorven. Wat was er aan de hand met deze man? Wie van de reformatoren hebben hem nu het beste begrepen? Of moet ook van deze man gezegd worden: 'een onbegriep'lijk mens'?

Waar staat hij op z'n plaats?

Ja, *Andreas Bodenstein von Karlstadt*¹ geldt voor velen als een radicaal hervormer. Volgens een van zijn biografen mag je hem rekenen tot de voorvechters van een zuiver christelijk leven, puriteins tot en met. *Pure eenheid van leer en leven!* Dat is het ware christendom.

Een andere auteur meent dat Karlstadt de vader van de doperse beweging genoemd mag worden. Maar dan zit je dus bij de 'linkervleugel van de reformatie'. Gevaarlijk genoeg, misschien dus revolutionair zelfs. De Boerenoorlog van 1525 is in aantocht. Hoort Karlstadt nu in de kring van Thomas Müntzer? Dan wordt reformatie wel een afgang.

Maar is bij de latere dopers trouwens ook geen radicaal streven naar 'eenheid van leer en leven'²

Zo te zien kun je met Karlstadt dus alle kanten op. Maar welke kant is nu juist? Misschien toch maar goed om eerst de feiten te laten spreken.

Want als je de feiten beziet, komt het echt niet in je op

om bij Karlstadt zo vlot aan een woeste revolutionair te denken. Echt opstandig? Welnee. Hij wil in de werkelijkheid van alledag zo precies mogelijk leven volgens de richtlijnen van de bijbel. Voorbeelden zijn er genoeg. Eén wil ik er alvast noemen: hij staat op Eerste Kerstdag 1521 voor het eerst in een burgerpak op de kansel en bedient een 'reformatorische mis', waarbij hij – ook voor het eerst – de instellingswoorden van het avondmaal in het Duits uitspreekt. Maar, zo vragen we, maakt dát iemand nu tot een radicaal hervormer? Of tot revolutionair? Goed, hij doet bovengenoemde dingen wel tegen de uitdrukkelijke wil van de keurvorst. Maar daar kun je ook tegen inbrengen dat Frederik van Saksen, bijgenaamd de Wijze, ook wel al te voorzichtig, al te conservatief is. En is hij het niet die ook nog erg gehecht is aan roomse gewoonten? Kijk eens naar zijn relikwieën-verzameling!

Dat een puur bijbelse levenshouding botst op maatschappelijke en kerkelijke structuren, wat zou dat? Gehoorzaamheid aan menselijke inzettingen heeft immers grenzen! Luther kan er ook over meepraten.

Bovendien, wat is er op tegen als je *consequent* bent in je keuzes. Dat mag je toch verwachten van 16-eeuwse mensen die de schijnheiligheid van Rome nog maar net hebben afgezworen!

Maar dan het erge: juist dan door de leider van de Duitse reformatie te worden afgewezen, ja uitgewezen! Je zult er behalve een mid-life-crisis ook een geloofscrisis aan overhouden...

Maar voor we van Karlstadt een slachtoffer van Luthers tirannie maken... er is nog een mogelijkheid. Karlstadt kan zelf ook zijn geradicaliseerd. Geleerde mensen maken wel vaker een ontwikkeling in hun denken door. Soms worden ze revolutionair-radicaal. Maar dan ben je vaak wel buiten je boekje gegaan; voor theologen geldt dat wel heel letterlijk: buiten de bijbel om! Maar dan heb je de problemen ook allemaal aan jezelf te wijten.

Goed, nu eerst de feiten.

Luthers sterke medestrijder

Tussen Luther en Karlstadt bestonden jarenlang goede relaties. Al in 1505 was Karlstadt docent in Wittenberg; in 1512 promoveerde Luther bij hem tot doctor in de theologie. Intussen is Luther z'n collega geworden en samen verdiepen ze zich omstreeks 1517 in de werken van Augustinus. In het voorjaar publiceert Karlstadt *151 stellingen*

gen, waarin de uitspraak opvalt dat her goddeloos is te beweren dat de mens uit eigen kracht de wet kan vervullen, want de mens schrijft zich dan iets toe dat alleen God kun.

Na Luthers 95 stellingen komt het tot een scherp conflict met de gevestigde kerk, vooral met de iets jongere, maar toch onverzettelijke Johannes Eck. Dat merken we goed tijdens het belangrijke dispuut te Leipzig (op de Pleissenburg, zomer 1519). Al is het dan zo, dat dit debat gaat over de 95 stellingen van Luther, de man die ze verdedigt is Karlstadt!

Luther heeft er eeti warmhartige medestrijder aan. War zijn er niet een traktaten uit de pen van Karlstadt gevloeid, ter ondersteuning in het moeizame debat met Rome.

Toch zijn er ook al wel enkele verschillen tussen beide hervormers te noemen. 'Meer dan Luther ziet Karlstadt de rechtvaardigmaking als een heiliging. De genade betekent een verandering die de hele mens opeist, en daarom ook tot een streng zedelijk levensgedrag verplicht. De genade maakt van de hoorde? een volbrenger van de wet. ofschoon de zondigheid blijft. "

De bekende spanning dus tussen wet en evangelie. Het zal voor Karlstadt het begin worden van een groeiend verschil met Luther. Vooral dáár merkbaar waar de (praktische) consequenties zichtbaar worden.

We kunnen intussen volkomen instemming betuigen met Karlstadts rake opmerking aan het adres van Luther over diens onderwaardering van de Rief van Jacobus. als hij zegt, dat sympathie of antipathie geen maatstaven zijn vnnr de waardering van de boeken der Heilige Schrift!

Achteraf gezien wel opmerkelijk voor Karlstadt. die enkele jaren later spiritualistische trekjes vertoont, door nogal geringschattend te spreken van het 'uiterlijke Woord' en van het gepredikte Woord.

Als we het jaar 1520 in de reformatie-kronieken opslaan, lezen we dat Rome deze beide Duitse theologen met de ban bedreigt. Samen worden ze bestempeld als 'dwaallerraren'. Broederlijk eensgezind trotseren de Wittenberger hervormers de woede van de paus.

Na de Rijksdag van Worms (1521) wordt Luther gekidnapt door z'n vrienden en reist Karlstadt naar Denemarken om koning Christiaan II met kerkelijke adviezen te dienen. Onverrichterzake keert Karlstadt naar Keur-Saksen terug. Nog geen reformatie voor de Denen. Maar wat kan er in Wittenberg zelf gebeuren?

Karlstadt samen met Melanchthon

Luthers 'gevangenschap' op de Warthurg betekent niet dat de Duitse reformatie stuurloos is geworden. Mannen als de jonge geleerde Philippus Melanchthon en de meer ervaren Karlstadt weten wat hen te doen staat. Misschien eerst nog wat onwennig zetten ze een aantal praktische veranderingen door in Wittenberg. Melanchthon begint ermee: samen inet (en wellicht op aandrang van) zijn studenten viert hij het avondmaal op bijbelse manier (dus

brood en wijn voor allen!). Karlstadt vervolgt deze praktijk tijdens een officiële kerkdienst op 25 december 1521. Deze handelwijze ligt intussen geheel in de lijn van de heftig gevoerde polemiek van Luther en Karlstadt tegen de middeleeuwse leer van her misoffer.

Hoe de samengestroomde menigte dit heeft ervaren? Nee, niet alleen maar als bevrijding. Ook als een afscheid van een eeuwenoude instelling (denk ook even aan het 'burgerpak' van de voorganger en aan diens Duits). Er moet een schok door het kerkpubliek gegaan zijn. toen de gelovigen zelf brood en wijn mochten beetpakken. Hei verhaal gaat dat sommigen zo beduusd waren dat ze het brood op de grond lieten vallen.

Een akelige complicatie was het nachtelijk optreden (op de avond voor Kerst) van een stelletje lawaaischoppers; die hadden er woorden uitgekraamd die er niet om logen: Naar de hel mei alle priesters en heiligen. Naar het hellevuur met de hele santeakraam! We hebben de pest aan jul-lie!

Zo kwam voor sommige 'oud-gelovigen' de daarop volgende kerkelijke vernieuwingsdaad van Karlstadt in het verlengde van de nachtelijke relletjes te liggen. Revolutie, werken der duisternis. Is dat nog reformatie?

Toch zetten de Wittenberger professoren door. Karlstadt trouwt in januari 1522; weg dus het celibaat. Ook komt er in overleg met de stadsregering een nieuwe kerkorde tot stand. die tot gevolg heeft dat de beelden verwijderd worden en dat er een nieuwe financiële regeling komt tussen kerk en overheid. In een vergadering van de Augustijner-orde besluit men tot opheffing van de Duitse afdeling van deze congregatie. Veel kloosters – ook van andere orden – lopen leeg. In plaats van de Latijnse mis zal het avondmaal voortaan onder heide gestalten (van brood en wijn) worden gevierd, en de Duitse taal zal meer en meer worden gehanteerd in de erediensten. Wat komt het evangelie nu een stuk dichtër bij de kerkgangers!

Het optreden van enkele 'profeten'

Tot de feiten die van belang zijn in dit verhaal (over ware radicaliteit) behoort ook hei optreden van een aantal zogeheten Zwickauer profeten. Opeens duiken ze op – al op 27 december 1521 – en zorgen voor veel geruchtvorming. Hun namen zijn: Nikolaus Storch, Thomas Drechsel en Marcus Stübner, terwijl hun geestelijke leider niemand minder is dan Thomas Müntzer, de pastor van Zwickau sinds 1520. Hun boodschap is o zo eenvoudig: je hoeft geen geleerd man te zijn om goed om te kunnen gaan met het Woord van God. En ook stellen ze nadrukkelijk: de kerk is er voor iedereen, waarmee ze meer zeggen dan alleen iets over 'het ambt voor alle gelovigen'. Slechts één van de drie (Stübner) heeft iets aan theologie gedaan (nog wel in Wittenberg!), de andere sprekers zijn van beroep lakenscheerder. Maar er is iets dat boeit: ze kennen niet alleen de bijbel. ze weten bovendien een weg naar God, via het 'innerlijke Licht'. Dat komt van de Heilige Geest, zeggen ze. Zo weten ze ook heel nauwkeurig welke grootse dingen er staan te gebeuren. 'Bevrijding' is het

indrukwekkend nieuwe wachtwoord voor de mensheid. Zowel in de kerk alsook in de vaak nog feodale **samenleving**. Structuren moeten veranderen, dan volgen de mensen vanzelf. Soms moeten structuren met geweld worden verzet, maar zo komt wel Gods nieuwe orde!

Stubner kraakt intussen de kinderdoop af. Kinderen horen alleen maar in de wachtkamer van het Verbond. Het echte Verbond kent alleen maar bondgenoten, strijders voor de nieuwe wereld! Het 'duizendjarig rijk' zal spoedig aan een ieder geopenbaard worden (chiliasme).

Nu gaat het ons vooral om de reactie van Karlstadt op deze 'profeten'. Wel, hij hoopt van hen versterking voor zijn reformatorische vernieuwingsplannen te krijgen. Hij ziet er veel goeds in. Zo gaat ook Karlstadt meer dan ooit nadruk leggen op de 'innerlijke verlichting van de Geest'. Hij begint zich kritisch uit te spreken over het afleggen van de eed en acht de kinderdoop niet meer noodzakelijk. Voorzichtige formuleringen? Het is alsof Karlstadt het nog niet helemaal eens is met de Zwickauer profeten: er zit iets van behoedzaamheid in zijn positie kiezen.

Hoe blij is Melanchthon? Hij zit in zak en as. Want wat doet studierend Wittenberg? Men pakt de biezen en houdt de studie voor gezien. Her hele studieprogramma van de universiteit wordt beschouwd als 'niet meer nodig'. Want, de Geest zal het toch doen!

Maar dan komt Luther 'achter de coulissen vandaan'.

En de keurvorst krijgt op de Rijksdag van Neurenberg te horen dat hij de vernieuwingen in Wittenberg ongedaan moet maken.

Luthers radicaliteit

Keurvorstelijk verbod of niet, helt is voor Luther absoluut nodig naar 'zijn' Wittenberg af te reizen. In het diepste geheim lukt liet hem de stad in te komen. Hij houdt van 9-16 maart 1522 *iedere dag een preek*; de complete serie staat bekend onder de naam *Invocavit-preeken*.⁴

Karlstadt is intussen al op last van Frederik de Wijze opgehouden met preken. Nu neemt Luther de teugels weer over. Hoe? Door eerst simpelweg de veranderingen terug te draaien!

Karlstadt is woedend. Vooral omdat Luther geen overleg pleegt. Maar ook de argumentatie van Luther zint hem niet. Die is als volgt: De zwakken in het geloof moeten worden ontzien! Zij begrijpen al die veranderingen niet direct. Ze begrijpen er niet **méér** van dan 'wet op wet en regel op regel'. Maar dat is her evangelie niet. Er moet eerst veel meer geprekt worden! Gods Woord moet beslag gaan leggen op de harten.

Karlstadt schrijft hier later het boekje *Of men langzaam aan moet gaan* tegen in. Daarin klaagt hij over Luthers 'zwakke en zieke leden' die in de pastorale zorg voorrang moeten hebben. Se **moet** volgens Karlstadt veel meer letten op Gods gebod dat zijn Verbond niet alleen wordt **onderwezen**, maar dat men er ook naar leeft! Niet alleen

maar preken, er moet iets **uit** voortvloeien! Aan de hand van een voorbeeld maakt Karlstadt zijn standpunt duidelijk. Volgens hem moet je de beelden uit de kerk verwijderen. Zulke schadelijke dingen **moet** je de zwakken niet in handen geven, maar hen juist uit de handen slaan! Ook al staan ze erbij te huilen of vloeken. Je staat toch ook niet toe, dat een klein kind een scherp mes in handen houdt?

Karlstadt vindt dat men juist verkeerd doet zoveel geduld met de zwakken te hebben; de zwakken raken verder van de waarheid af en kunnen nog grmakkelijker dwalen ook. Voor Luther blijft de **voorrang** aan het geopenbaarde Woord van God beslissend. Beslissend zowel voor de geloofsinhoud als voor het tempo van mogelijke veranderingen. Elke afbreuk daaraan kan van hem het stempel satanswerk krijgen.

Karlstadts ideaal

Wat is dan beslissend voor de radicale hervormer? Wel, de vorming van een *nieuwe gemeenschap*. Waarin allenc de ware gelovigen heersen. Kenmerken daarvan zijn:

1. gelijkheid voor allen (daarom dus bijv. lekenkleding voor de predikers);
2. alle standen zijn afgeschaft (Karlstadt wil wel graag als boer leven – dicht bij de natuur die voedt);
3. de nieuwe gemeenschap is afgescheiden van de wereld; alleen mensen die zich voegen onder het gezag van Gods Woord – en laten zien wat dat Woord in je leven uitwerkt – worden toegelaten (daar past geen liefde tot zwakken, want daarmee bereik je niet de pure gehoorzaamheid aan Gods wet).

Op de vraag hoe deze nieuwe gemeenschap staat tegenover de overheid, is het antwoord eigenlijk niet zo verrassend. Als de plaatselijke overheid **nog** niet zover is dat er bijv. beelden moeten worden weggebroken, dan moet de gemeente van Christus dat ongevraagd zelf maar doen. Op dit punt ben ik het met de interpretatie van Karlstadts visie door C. Augustijn bepaald **niet eens**.⁵

Hij wil er niet aan dat met deze visie op de verhouding kerk-overheid een deur wordt opgezet voor de opstands-ideologie van de Boerenoorlog. Het argument dat alles (kerk zowel als overheid en maatschappij) bij Karlstadt religieus bepaald is – en dat daarmee het maatschappelijke aspect niet domineert – maakt niet zoveel indruk. Ook bij Thomas Muntzer was alles religieus gekleurd. Mag dat? Religieuze inkleding als alibi voor opstandigheid. Of nog sterker straks: religie als argumentenleverancier en als stimulator voor revoluties.

Ik denk dat Karlstadt uiteindelijk is teruggeschrokken voor de consequenties van een opstands-ideologie. We zien hem geen partij kiezen voor de boeren die in 1525 naar de stem van Muntzer luisteren. Dat moet Luther dan weer wat gerustgesteld hebben, tenminste op **dát** punt.

Luther had echter nog meer pijlen op zijn boog tegen

Karlstadt. Dat betrof diens avondmaalsleer, waarin hij ontkende dat Christus lichamelijk tegenwoordig was in de tekciën van brood en wijn. Hiermee was zijn ex-collega overgelopen was naar het kamp van de 'Schwärmer', de geestdrijvers. Daar bevond zich volgens Luther ook de Zwitserse hervormer Zwingli.

We laten het verloop van de zgn. Avondmaalsstrijd nu verder buiten beschouwing. Luther had Karlstadt zijn plaats gewezen: buiten Wittenberg!

Karlstads verdere levensloop

In 1524 is de radicale theoloog dus uit Keur-Saksen verbannen. Bij een vierdaags bezoek aan Straatsburg komt Karlstadt in contact met daar vertoevende doperse radicalen. Ei zijn vermoedens dat hij betrokken is geweest hij de stichting van een doperse gemeente. Hij schrijft ook brieven naar Zwitserse jongeren met dopers-radical opvattingen.

Maar toch wordt Urlamünde zijn nieuwe geineente; op behoorlijke afstand van Luther (140 km zuidwestelijk van Wittenberg) kan hij volop experimenteren met zijn 'nieuwe gemeenschap'. Daar wenst hij als 'gewoon' gemeentelid ('buurman Andreas') te worden behandeld, hoewel hij er wel een leidinggevende-pastorale taak uitoefent. Tot die taak rekent hij echter niet meer liet dopen van kiiderei. Nee, de sacramenten zijn – net als de bijbel – maar 'uitwendige zaken'. Het komt aan op het innerlijk!

De Boerenoorlog van een jaar later maakt bijna een eind aan zijn leven. Na de beslissende slag vindt de onrustige theoloog asiel in Saksen. Hij mag zelfs nog een tijd in Wittenberg vertoeven. Maar in 1529 vertrekt hij voor goed. Eerit naar Holstein, waar hij connecties aanknoopt met Melchior Hoffman, de latere 'vader van het Nederlandse anabaptisme'. Hij zou hem assisteren hij een godsdienstgesprek te Flensburg. Maar vau een innige samenwerking niet dopers is nooit sprake geweest. Wel van ideeënverwantschap.⁶ Na een verblijf van bijna een jaar hij de Zwingliaans gezinde ridder Ulrich von Dornum in Oost-Friesland moet hij dit gebied (waar de Lutherse graaf Enno regeert) weer verlaten.

De vraag waar we Karlstadt moeten plaatsen blijft moeilijk te beantwoorden.' Wilde Karlstadt zich niet vastleggen op een vaste geloofsovertuiging? Of mogen we aannemen dat zijn denken weer meer aansluiting zocht (en vniid) hij de zuivere reformatie? Hier ic wel wat voor te zeggen, maar er zijn helaas weinig geschriften van Karlstadt bekend uit de jaren na zijn conflict met Luther.

Opvallend is wel dat de Zwitsers – Zwingli als eerste – hem in 1530 aan werk en onderdak geholpen hebben. Met aanbevelingsbrieven van Martin Bucer (Straatsburg) en Johannes Oecolampadius (Basel) arriveert hij in Zürich. Van 1530-1534 woont hij daar in hei hartje van de stad. Als corrector in de drukkerij van Froschauer vindt hij daar een broodwinning. En als buurman van Heinrich

Bullinger heeft hij vlotte contacten met de gereformeerde kerk. Hij wordt daar benoemd tot diaken-zielzorger in her Spital (daaraan was een prebende verbonden?)eii tevens is hij nog enkele jaren (mede-)predikant aan de Grossmünster van Zürich.⁷

Vanwege de te zware werkdruk en ook de matige inkomsten vertrekt Karlstadt in 1534 naar Basel, op uitnodiging van Oswald Myconius (de opvolger van Oecolampadius die in 1531 was gestorven). Hij wordt daar hoogleraar Oude Testament en tevens prediker aan de Petnikerk. 'Ju staat hij dus wel weer positief tegenover wetenschappelijke studie in de theologie!

Van radicalisme vernemen we niets meer – althans de (schaarse) bronnen brengen geen mededelingen daaromtrent.

Radicalisme – maar uit welke radix?

Wanneer we Karlstads leven en werk overzien en tot een soort afrondende beoordeling willen komen, dan is het niet goed mogelijk alles onder één noemer te brengen. Hij houdt voor ons wat raadselachtigs over zich. Te verklaren deels uit onhekenilheid wegens niet (meer) bestaande bronnen, deels ook uit het 'onbegriep'lijke van zijn doen en laten. Er zou misschien wel 'voer voor een psycholoog' inzitten. Zoals Luther ook al eens een diepteboring naar zijn psyche onderging in onze dagen. Of het wat oplost is nog de vraag.

De vraag naar de ware 'radix' (wortel) van Karlstads denken en doen is met meer dan één reactie te beantwoorden. Hij kende de Heilige Schrift, en grondig ook. Toch zegt dat niets, als we twijfels hebben over welke waarde aan de Schrift wordt toegekend. Hei moordende spiritualisme in de eeuw van de reformatie heeft veel aanhangers gehad – tot diep in de veilig gewaande burchten van de hervormers. Beduchtheid voor deze satanische invalshoek had Karlstadt overeind kunnen houden in zijn strijd met Lutlier over de vernieuwing van de kerk. Nu verwachtte hij het vooral van 'de Geest' die zou werken vanuit het innerlijke van de mens, terwijl die levenshouding z'n houvast weer meende re moeten vinden in het wetticisme (of legalisme).

Karlstadt is niet losgekomen uit de kluwen van het dualisme van innerlijk en uiterlijk. Dat kan men niet simpel oplossen door op het ene de wet en op het andere het evangelie te betrekken. En dan is her ook nog de vraag wat men precies onder wet en evangelie verstaat.

Onze afwijzing van Karlstads ideeën in dezen betekent intussen niet dat we alles van hem moeten verfoeien. In zijn avondmaalsleer komen elementen naar voren die nauwer aansluiten bij de Schrift dan de gedachten van Luther.

Maar ik wil Luther zelf ook in de beoordeling betrekken. Hij was nogal terughoudend in het vernieuwingsproces. Conservatisme – hoe goed gemotiveerd ook – zal in een historische ontwikkeling toch een keer plaats moeten maken voor realisme. Op dat punt acht ik de inbreng van

Karlstadt frisser dan die van Luther. Ook moediger, maar misschien denkt een voorzichtig iemand nu toch dat we beter liet woord overmoedig kunnen neerschrijven. Het zij zo.

De spiegel van Karlstadt is leerzaam voor allen die willen leven vanuit het geopenbaarde evangelie. De wortel van hun bestaan ligt vast en geeft hoop. Voor nu en altijd. Wie zich losmaakt van deze radix loopt veel risico's. Hier en nu al.

Het ware leven voor God heeft maar één vaste grond. In Jezus Christus door Wie wet en evangelie zijn verenigd tot de harmonie die wijzelf in eigen kracht nooit kunnen bereiken.

H. Veldman

¹ De naam Karlstadt is een geografische aanduiding; het is de geboorteplaats aan de Main in Unterfranken van de hier besproken figuur.

² In zowel de revolutionaire als de gematigde stroming onder de dopers is het beginsel van eenheid in leer en leven duidelijk aanwijsbaar. In dat opzicht is er ook duidelijk overeenstemming tussen de anabaptistische opstandigen (o.m. Jan van Leyden) en de stillen in den lande (de volgelingen van Menno Simons), al zullen de groepen elkaar ook de hevigste verwijten willen maken.

³ Joseph Lortz en Erwin Iserloh, *Beknopte geschiedenis van de Reformatie*, Haarlem 1971, p. 62.

⁴ Luthers Invocavitpreken zijn genoemd naar zondag 'Invocavit', de eerste vastenzondag in het kerkelijk jaar.

⁵ C. Augustijn, 'De ideologie van de Boerenoorlog', in: *Random het Woord* (NCRV-theol. etherleergang), 17e jaargang, nr. 3, aug. 1975, p. 45.

⁶ Heel interessant is de door de kerkhistoricus Calvin Augustine Pater gelanceerde typering van Karlstadt als 'vader van de doperse beweging'; zie zijn boek *Karlstadt as the Father of the Baptist Movement: The Emergence of Lay Protestantism*, Toronto/Buffalo/London 1984. Karlstadt zou impulsen hebben gegeven in de richting van de Zürichse en Straatsburgse dopers en van Melchior Hoffman. Critici van Pater betwijfelen echter of het te bewijzen is dat Karlstadt inderdaad de 'vader' van de doperse beweging is.

⁷ Ook in het artikel over Karlstadt in de *Mennonite Encyclopedia* (deel I, onder de naam Carlstadt) vraagt de auteur G. Hein zich af: 'Why did he not become an Anabaptist?'

⁸ Over Karlstadt's verblijf in Zürich schreef Hans-Peter Hasse een instructief artikel in *Zwingliana*, Band XVIII, S. 366-389. Opvallend is ook daar het zwijgen over de aard van Karlstadt's theologische opvattingen!

HERSENPAN

Uitgeverijen versturen een aantal keren per jaar catalogi waarin zij nieuwe boeken aankondigen. Aan de hand van één van die fondslijsten vroeg ik een verhalenbundel aan van Christien Kok. Daarbij ging ik niet af op de naam, maar op de beschrijving in de catalogus: 'Wat wij in ons hoofd hebben, is vaak iets heel anders dan wat de wereld ervan verwacht. Wat slikt de maatschappij nog, waar gaan we over de schreef, wat zijn de gevolgen? Christien Kok geeft op haar intelligente, subtiel en dikwijls komische manier een hele reeks antwoorden.' Deze woorden wekken bij de lezer een bepaald verwachtingspatroon. Christien Kok beschrijft het moderne levensgevoel en geeft aan hoe waarden en normen wel of niet uitgedragen en geaccepteerd worden. Met hooggestemde verwachtingen begon ik aan het lezen van de verhalenbundel *Hersenpan*. Achteraf ben ik niet teleurgesteld.

Het is hier niet de plaats om de acht verhalen die de bundel bevat te analyseren, ook geef ik geen inhoudelijk verslag van de bundel. Ik wil mij beperken tot enkele algemene opmerkingen.

In de eerste plaats is Christien Kok erin geslaagd verhalen te schrijven met verrassende wendingen: wat er gaat gebeuren is vaak onvoorspelbaar. Soms zijn gebeurtenissen es vreemd, botst es iets in de lezer. Het komt voor dat lijnen abrupt worden afgebroken.

In de tweede plaats spreekt de schrijfster geen waardeoordelen uit. Zij laat het helemaal aan de lezer over welk oordeel hij verbindt aan de handelwijze van de personen. Ook impliciete waardeoordelen ontbreken. De lezer stelt zich dan ook veel vragen en vindt niet altijd het passende antwoord. Het betekent dat de verhalen vragen om een actieve lezer.

De bundel is geschreven in een taal waaraan niemand zich hoeft te storen. De problematiek die aan de orde komt, is aards en wordt op aardse wijze behandeld.

Tenslotte: *Hersenpan* moet u een aantal keren lezen om de thema's en motieven te ontdekken die de verbindende schakels vormen tussen de verhalen. Want de bundel bevat wel acht verhalen, maar zij vormen als het ware één verhaal met verschillende facetten van dat ene conflict tussen conformisme en eigenzinnigheid.

A.Joh. Kisjes

Christien Kok: *Hersenpan*. Uitg. Querido, 116 pag., f. 26,90.

ZENDING EN KERK IN MAKASSAR

Indonesië, liet rijk van de vele eilanden, van heel klein tot heel groot. Langa de evenaar. Van West naar Oost.

Ja, vanuit liet Westen kwamen en komen de bezoekers hiinen. Rechts Sumatra, links, na Malaeisië, verder weg, Kalimantan, het vroegere Borneo. En recht voor ligt Jakarta op Java, liet bekendste en liet dichtstbevolkte eiland. Van daaruit tiaar het Oosten. Ook dat is Indonesië, nog vele duizenden kilometers. Maar dat is 'verder weg', veel eilatiden zijn klein, en de grotere zijn minder dichtbevolkt. Halverwege naar het Oosten ligt het grote, grillig gevormde Sulawesi (Celebes), met op de uiterste Zuidpunt de stad Ujung Pandang (Makassar): de grote stad van Midden-Indonesië. Dát is de overgang van West naar Oost, van bekend naai onbekend. Her dominerende Java ligt al ver achter de rug, en het woeste, grote Irian Jaya ligt nog ver voor de boeg.

Zo is Makassar op Celebes een begrip voor elke reiziger door Indonesië.

Maar was daar ook zending? Op Java en Irian Jaya en overal wel. Maar in het knooppunt Makassar?

Zeker, verderop op Celebes. In liet uiterste Voorden: zending in de Minahassa. En van Midden-Celebes weten we, van de Toraja's. Onder hen werkten bekende en begaafde zendingsmensen: A.C. Kruyt, vanaf 1892, altijd samen genoemd mei de taalkundige N. Adriani. In later tijd horen we van hei werk van de Gereformeerde Zendingbond, en van de Christelijke Gereformeerde Kerk (ds. A. Rikker), ook onder de Toraja's in Midden-Celebes.

Maar de stad en regio Makassar, – is daar ook zendingswerk verricht? Ja, daar is wel eei Theologische Hogeschool, maar is die niet vooral gericht op de regio? Want de mensen van Makassar zelf (Makassaren, Buginezen), bekend als trekkers cii handelaars, tot in het uiterste Oosten, – zijn zij niet allen moslims?

Nccii, toch niet allen.

Ook in Makassar en omgeving hebben zendelingen gewerkt. En ook daar il ceii kerk gesticht.

De geschiedenis van dat werk is nu hechreven. Een belangrijke aanwinst.

Inhoud

Onder de titel 'Geesten, Goden en Getuigen' heeft dr. Christiaan G.F. de Jong, sinds 1983 docent kerkgeschiedenis en oecumenica aan de Theologische Hogeschool in Ujung Pandang (Makassar) geschreven – wat de ondertitel noemt – een 'Geschiedenis van de Nederlandse Zending onder de Buginezen en Makaiiaren in Zuid-Sulawesi (Indonesië)'. Het werk is uitgegeven door Kok iii Kampen.

De beschrijving bevat in hoofdzaak twee componenten, en wel: de geschiedenis van de zending én de 'context'.

War betreft het eerste: de beschreven geschiedenis van de verkondiging begint (afgezien van enkele pogingen in vroeger eeuwen) in de dertiger jaren van deze eeuw en eindigt rond 1966, het jaar van de oprichting van de GKSS, de Gereja Kristen di Sulawesi Selatan (Christelijke Kerk in Zuid-Sulawesi). Die geschiedenis betreft dan wel vier terreinen: hei eiland Selayar, de stad Makassar, het oude vorstendom Gowa en de streek Soppeng. De zendeling werd gedreven door drie instanties: de Protestantse Kerk in Westelijk Indonesië, de Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (vanaf 1950 de Raad voor de Zending der Nederlandse hervormde Kerk, Oegstgeest) eti de Gereformeerde Kerken in Indonesië en Nederland (de bekende naam is hier ds. H. van den Brink). In Deel I wordt de zendings-/kerkgeschiedenis van elk van de vier terreinen chronologisch beschreven, terwijl in Deel II aan de orde komen de ontwikkelingen, die na de oorlog in meer algemene zin geleid hebben tot het ontstaan van de GKSS, en de rol die de zendingsbedrijvende instanties daarbij gespeeld hebben.

Maar – en dat is de tweede component van het boek – aan wie werd de boodschap gebracht, en wat waren achtergronden en overwegingen van deze hoorders ten opzichte van de boodschap; wat was – in de terminologie van de schrijver – hun 'context'?

Dát wordt aangeduid in de Inleiding, komt hier en daar aan de orde in Deel I en II, en dat is her hoofdonderwerp van Deel III over 'Kerk, Islam en traditionele religie', en 'Kerk en adat-istiadat' (traditionele waarden, normen en gebruiken).

Daaromheen bevat het boek een Voorwoord dat de bedoeling van de auteur weergeeft; en een afsluitend Deel IV met 'Enkele slotopmerkingen' van de evaluerende aard.

Dan rijt er nog (in Deel V) 60 bladzijden Appendices tnet interessante (fragmenten van) brieven, rapporten, besluiten, interview?; en 4 bladzijden Toelichtingen tnet politieke achtergrondinformatie.

Als ik dan ook nog vermeld dat dit boek ons biedt (naast verklaringen van Indonesische termen en Afkortingen); 9 kaarten, 11 bladzijden Geraadpleegde literatuur, 27 bladzijden Illustraties (meest foto's), en drie uitvoerige Registers namelijk van periöonsnainen, van geografische na-

men en van zaken (18 blz.) dan mag daarmee aangeduid zijn dat we hier te doen hebben met een uitermate systematisch opgezet werk.

Dat blijkt ook uit de bronvermeldingen in de noten.

Overigens is daarmee in Deel III.2 iets misgegaan. De nummering onder aan de bladzijde begint, zoals bij elk nieuw onderdeel opnieuw. Maar in de tekst wordt na III.1 dóórgeteld. Dat betekent dat de lezer gaande de tekst naar noot telkens 48 moet aftrekken. En als we toch op deze toer zijn: zetfouten vonden op blz. 9 (r.1); 179 (r.6: moet zijn 'aanbevelen'), 195 (r.5: moet zijn 'pretendeerden'). Maar we gaan gauw naar de bespreking van de inhoud.

Zending/kerk en 'context'

De geschiedenis van zending en kerkstichting wordt gedetailleerd en overzichtelijk beschreven. Daarbij is veel dat blijft haken. Ik noem willekeurig twee dingen. Het beschamende verbod van alle zendingsarbeid onder de inheemse bevolking door het gewestelijk bestuur dat rond 1860 bang voor onrust was (31). En de aangrijpende situatie van verstrooide christenen in de jaren na 1953, eenzaam, bedreigend: sommigen werden door opstandelingen gedood (89).

Maar we moeten ons beperken tot de hoofdzaak. De interesse van de auteur is duidelijk gericht op de vraag van verhouding tussen boodschap en 'context'. Het wordt ons duidelijk dat velen die christen werden afkomstig waren uit de onderliggende klassen in een feodale maatschappij. Dat velen de sacramenten wilden aanvaarden als tekenen van overgang naar een andere manier van samenleven, een andere sociale groep, te vergelijken met oorspronkelijke samenlevingsgroepen die ook hun tekenen en gebruiken als bewijs van lidmaatschap hadden.

Dat veel voorgangers de christenen wilden leiden op eenzelfde autocratische manier als de adat toestond aan de leiders van de traditionele samenleving. En vooral dat velen het christelijk geloof wilden inpassen in of althans aansluiten aan oorspronkelijke godsdienstige overtuigingen, gevormd door traditie en islam. Hierover geeft vooral deel III veel concrete en geordende informatie, goed hanteerbaar en leerzaam.

Met deze punten benaderen we de kern van het boek.

Maar het is ook op dit punt dat ik nog verder zou willen vragen.

Invalshoek

De auteur schrijft al in het Voorwoord: zending/kerk en de materiële en geestelijke cultuur met haar sociale structuren en verbanden en de fysieke woon- en leefomstandigheden 'doordringen elkaar wederzijds: een rivier volgt zijn eigen bedding maar weet dikwijls ook zijn eigen pad uit te slijpen, zelfs in het hardste gesteente'. Het is een samenspel van krachten en factoren van soms ongrijpbare aard; het verloop van de geschiedenis is – zeker op lange termijn gezien – niet uitsluitend of zelfs maar in hoofdzaak bepaald door het optreden van de Nederlandse, Ambonese of andere hoofdrolspelers, als wel door de sociale,

godsdienstige en economische verhoudingen der Makasaren en Buginezen'. (12).

Elders (119) lezen we: 'Een verzwegen vooronderstelling van elke poging tot overdracht van godsdienstige en culturele waarden is, dat die van andere volken geheel of gedeeltelijk door gerichte actie en nieuwe afspraken veranderd kunnen worden'. Waarbij in het algemeen geldt dat 'hoe bescheidener de eisen die het nieuwe geloof aan de bekeerlingen stelt en hoe meer de zending aansluit bij of inspeelt op de idealen en verwachtingen, des te gemakkelijker het voor de bekeerlingen is aan de roep van de nieuwe *guru's* gehoor te geven'. Of deze redenering helemaal in dit gebied opgaat, kan – aldus de auteur – nog niet beoordeeld worden in verband met de korte geschiedenis, maar het biedt hem blijkbaar wel een bruikbare invalshoek.

Wat ik daarbij mis, is de instantie die boven de verkondigers en de hoorders staat. Zoals Paulus daarvan spreekt: datgene wat noch bij zijn eigen denken noch bij dat van zijn hoorders past, de openbaring van Godswege van de gekruisigde Christus áán de geroepen mensen – apostelen zelf voorop! –, die veranderen moeten in hun diepste kern, ván zichzelf náár God toe, aanvaardend vergeving van schuld! (Bv. 1 Corinthiërs 1 en 2 en Galaten 1). Het is mogelijk dat Petrus en Barnabas (Gal. 2:11vv) en Paulus zelf (1:8) van dat evangelie van God afbuigen naar de mensen toe, maar dan is het ook geen evangelie meer. Want het evangelie van God is 'niet naar de mens' (1:11vv).

En omdat ik dit mis blijf ik ook met vragen zitten. Hoe, waarom voelden de sociaal zwakken zich tot de christengemeenschappen aangetrokken? Meenden ze versterkt te worden als partij, of werden ze door het vreemde evangelie van Christus verlost van alle partijdigheid? (vgl. 195). En, de sacramenten werden vanuit eigen opvattingen, niet voldoende vanuit het Evangelie geïnterpreteerd; op welk punt kwam het Evangelie niet duidelijk door zodat dit misverstand mogelijk werd?

De neiging tot autocratie bij de leiders, vanuit de oorspronkelijke achtergrond; waar, hoe werd in de praktijk het evangelie van Christus als enige Heer in de kerkelijke organisatie afgeschermd?

En de religies van de zoekende, discussiërende mensen, die het christendom wilden meenemen en verwerken – waar komen die de zoekende God tegen, die van zijn kant, en heel anders, zònd en zèndt?

Dit boek laat deze vragen niet liggen. De auteur laat wel zien dat veel evangelisten, om aansluiting te vinden bij mensen met een wettische leefhouding, de christelijke ethiek benadrukten. (170) Dat evangelisten de wederkomst van Christus voorstelden als de vervulling van de belofte van de wederkomst van de heiland van de stam (172v.). En de auteur concludeert wel (blz. 188vv) 'dat Binsbergen zich vergist heeft, toen hij wees op de inhoudelijke verwantschap tussen het protestants christendom en de *Mukhdi Akbar*-beweging. Ruim een halve eeuw zen-

IERLAND: VROEG-CHRISTELIJK EN GELEERD EILAND

Niek Bakker mag beschouwd worden als een liefhebber en kenner van Ierland. Na de Fairglen-trilogie te hebben geschreven, die zich afspeelt in Ierland, heeft hij nu de R.B.-serie verrijkt met een fraaie studie over 'de Iers-Christelijke kerk in de vroege middeleeuwen'. Het is trouwens opvallend dat er de laatste jaren in ons land een toenemende belangstelling is waar te nemen voor de Ierse kerk en haar invloed op West-Europa. In het maart-nummer van het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Spiegel Historiael* schreef Marc Schneiders over 'De vroege Ierse kerk', terwijl kort daarna in enkele nummers van *Bijbel en Wetenschap* (vanaf mei 1991) een scriptie over 'Het ontstaan van de Ierse kerk' werd gepubliceerd – niet van een studente van de Evangelische Hogeschool, maar van de VWO leerlinge Martine van den Berg.

Wat is de bijzondere betekenis van Ierland geweest? Wel, vanaf het 'groene eiland' trokken in de vroege middeleeuwen Keltische zendelingen naar het vasteland van Europa om daar als eersten (!) de heidense Germaanse stammen het evangelie te brengen. Dat simpele gegeven houdt echter een probleem in: hoe was het mogelijk dat Ierland eerder dan het vasteland van Wes-Europa bekend werd met het Evangelie? En: hoe ging liet in deze kerk toe, vergeleken met de kerk van Rome? Op deze vragen is helaas niet een volledig en afdoend antwoord te geven. Daarvoor zijn de bronnen te schaars, of – als ze er al zijn – niet door en door betrouwbaar. Maar wat er dan wel van bekend is, is voor ons door Niek Bakker in een uitstekend leesbaar boek bijeengebracht – ncc, eigenlijk moet ik Leggen: verteld?

Eerst krijgen verschillende aspecten van de Keltische beschaving onze welwillende aandacht. Daarna passeren de eerste christenen (reeds in de 4e eeuw!) onze verwonderde blikken – nog vóór de ons bekende Patrick uit het midden van de 5e eeuw ('Ik ben Patrick, een zondaar', aldus de titel van hoofdstuk IV). Kerken en klooster?, hoe klein soms ook, geven blijk van bewust christelijk geloof – en van geloofsopvoeding! Ze staan midden in het leven; echt dienend.

Centrale hoofdstukken van Niek Bakker gaan over de beroemde 'peregrinatio'-gedachte: de bijna pelgrim-achtige zendingsactiviteit van de Ieren ver van hun geliefde eiland. Tot diep in Europa komen we ze tegen! In Zwitser-

dings- en kerkgeschiedenis op Selayar heeft duidelijk gemaakt dat die verwantschap niet groter is dan die tussen islam en christendom en wellicht nog geringer.

Maar mijn vraag is: op welk punt werd telkens, in de concrete situaties, verleidingen, van het niet aanpasbare Evangelie afgedwaald, zodat het toch wel werd aangepast? Zodat men niet het benadrukken van christelijke ethiek geen christelijke ethiek meer gaf. Eenz.

Die vraag pas ik ook toe tip het streven een kerk te stichten uitsluitend voor leden van één stam, volk (Buginezen, Makassaren). Als het evangelie van Christus alle mensen gelijkelijk aanspreekt – waar ging het dan mis?

Ik kan me voorstellen dat voor het volledig beschrijven hiervan ook meer tijdsafstand nodig is. Maar ik mis deze benadering.

In die lijn heb ik er dan ook bezwaar tegen dat deze geschiedschrijving kerkelijke verschillen in elk geval secundair richt. Ook kerkelijke opvattingen liggen onder de kritische openbaring van God.

Samenvattend

Geesten, Goden en Getuigen van Br. Ch.G.F. de Jong is een aanwinst. Er is weer een deel van de zendingsgeschiedenis en kerkvorming systematisch beschreven. Maar als getuigen van Gods recht de aanhangers van de geesten en goden aanspreken, dan moet het duidelijk zijn op grond waarvan precies wie waarom mogen, moeten worden aangesproken. En ik had graag duidelijker gezien hoe dat – als rechtsstrijd – gebeurd is.

Jac. Kruidhof

N.a.v.: Dr. Christiaan G.F. de Jong, *Geesten, Goden en Getuigen* (Geschiedenis van de Nederlandse Zending onder de Buginezen en Makassaren in Zuid-Sulawesi (Indonesië); Uitgave J.H. Kok, Kampen, Prijs f 54.50, ISBN 902424929, S NUGI h31/641).

land bijvoorbeeld is het klooster van St. Gallen van origine een Iers-christelijk instituut.

De zendingsijver bracht goed opgeleide mannen in beweging die ook de Lage Landen aan de Noordzee bezochten. Dat gebeurde hier eerst onder leiding van Willibrord en later van Bonifatius. De vanouds bestaande verschillen met Rome (over o.m. de paasdatum en het celibaat voor de geestelijkheid) hebben dan hun tijd gehad: de Kelten gaven zich gewonnen aan Rome. Toch is er iets van eigenzinnigheid en originaliteit in de Iers-christelijke levenshouding blijven hangen. Het dwingt nog altijd bewondering af en het geeft ook aan christenen van de 20e eeuw de vaak gewenste stimulansen naar een vernieuwend geloofsleven. Oud-christelijke vroomheid, gepaard gaande met missionaire ijver, leert men goed kennen bij de vroeg-Ierse kerk.

Niek Bakker schreef een evenwichtig boek, dat niet zijn niet al te strakke opzet de veelzijdigheid van het Ierse christendom goed laat uitkomen.

Oosterbaan & Le Cointre gaf het boek goed verzorgd uit: slechts enkele drukfouten zal men tegenkomen. Veel met zorg uitgekozen illustraties onderstrepen het belang van kennisname van de Ierse kerk- en cultuurgeschiedenis. Van sommige geografische kaarten moet ik echter wel zeggen dat ze te veel willen laten zien en daarom niet erg functioneel meer zijn.

J.H. Veldman

N.a.v.: Niek Bakker, *Eiland van heiligen en geleerden: de Iers-Christelijke kerk in de vroege middeleeuwen*. Oosterbaan & Le Cointre. Goes 1990: 224 blz., geïllustreerd; prijs: f 26,90.

Kinderdoop of kinder-zegening?

Op de Hervormde Synode is een rapport behandeld van de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie, waarin wordt voorgesteld het opdragen dan wel zegenen van kinderen als alternatief voor de kinderdoop in te voeren. In de 'oecumene' wordt de opdracht en zegening van de kinderen al gepraktiseerd en voor dit gebruik wilde deze Raad ook opening in de Hervormde Kerk maken.

In *Gereformeerd Weekblad* van 6 december j.l. wordt het verslag doorgegeven dat ds. T. Poot hiervan in *Woord en Dienst* van 30 november gaf.

Reacties

De commissie van rapport had scherpe kritiek op het gehalte van de notitie; beneden de maat, te trendmatig, te weinig theologisch weerwerk. Sommigen vonden dat met deze voorstellen een wissel wordt omgezet: kerk (en kerken) zullen van karakter veranderen als niet uitsluitend het genadeverbond, maar ook de menselijke geloofsbeslissing het bestaan van de kerk fundeert. En spoort deze notitie wel met de nog niet afgeronde discussie over toelating van kinderen tot het Avondmaal?

Her *samenwerkingsorgaan voor het pastoraat* (i.o.) spreekt in zijn reactie ook over de samenhang van Doop en Avondmaal. Maar bepleit juist dat toelating van kinderen tot de Tafel niet afhankelijk zal worden gesteld van hun Doop. Verder vraagt het orgaan om nadere bezinning op de zegening en de pastorale begeleiding van ouders naar opgedragen kinderen.

Her *samenwerkingsorgaan voor de eredienst* stelt voor een orde te ontwerpen voor de zegening van kinderen en die een plaats te geven bij de dienst der gebeden. Het orgaan verwierpt de term 'opgedragen' die waarschuwt voor christelijke annexatie van joodse riten. Hoewel het orgaan kinderzegening juist afwijst ziet het wel het gevaar opdoemen van heiliging via de natuurlijke procreatie. In de Schrift gaat het niet om de geboorte, maar om de wedergeboorte.

De discussie

De verdeelde reactie van de commissie van rapport – deels vóór, deels tegen de strekking van de notitie – weerspiegelde zich in het synodegesprek. Vrijwel niemand verwierp de mogelijkheid van 'zegening' in de gemeente; een van de conclusies van de discussie was zelfs dat er nadere bezinning moet komen op de betekenis van de zegening in de Heilige Schrift en de praktisering daarvan in de gemeente van nu.

Maar heel wat synodeleden waren beducht zulk een zegening in te voeren als vervangende rite voor de zuigelingendoop. Er mag dan met klem gezegd worden dat de zegening geen alternatief is voor de Doop, in de praktijk zal het spoedig zo beleefd worden en dat verandert onze kerk in haar grondslag. Ds. M. Ravenhorst (cl. Hilversum) ging zover dat hij nog liever 'alles zou dopperi wat in het doophuis komt' dan meegaan met wat zijns inziens als een modetrend zich aan de kerk opdringt. Anderen lieten andere geluiden horen. Ze wilden de gevoelens van ouders die hun kind willen opdragen volstrekt serieus nemen. Deze ouders blijken vaak beter nagedacht te hebben over de betekenis van de Doop als sacrament dan vele gewoonte-dopers. Zij schromen zulk een verstrekkende beslissing als de Doop

voor hun kinderen te nemen en vragen daarom om de zegening. Ds. Ravonhorst stelde daartegenover dat ook de zegen van God geen vrijblijvende en vrijlatende aangelegenheid is.

Ds. A. Terlouw (cl. Leeuwarden) en anderen herkenden de in de notitie beschreven gevoelens van ouders bij de Doop (dankbaarheid, geboorte vieren, verantwoordelijkheid voor de opvoeding aanvaarden) en waren, in onderscheid met de notitie, van mening dat zulke gevoelens niet tot een zegening behoeften te leiden, maar zeer wel met de Doop te verbinden zijn. Dooppastoraat moet hier de weg wijzen.

Ds. A. van de Beek (cl. Deventer) en anderen pleitten ook voor grondig dooponderricht, maar dan om de gemeente terug te voeren tot de oude paden. Eén aantal synodale leden stemde hartelijk in met wat ds. A.W. Berkhof, namens de Raad K. en Th. ter inleiding gezegd had. Opdracht en zegening moeten in de kerk een plaats krijgen, niet als dwingend voorschrift, maar als mogelijkheid. Niet als sacrament, maar als liturgische rite ter vervanging van de zuigelingendoop, die, zo meende hij, in de Schriften toch al heel sterke papieren heeft. Zo worden de jonge kinderen van jongsaam betrokken op Gods beloften en geboden.

Laten we elkaar in de kerk die ruimte geven! Al bij het begin van de discussie had ds. J.H. Clytenbogaardt (Eredienst) erop gewezen dat men bij de bezinning op de plaats van het kind in de geloofsgemeenschap ook hun deelname aan de Tafel des Heren moet betrekken. Anderen haakten daarop in. Hoe kan men zegening van kinderen ter vervanging van de zuigelingendoop voorstaan en tegelijk pleiten voor deelname van kinderen aan het Avondmaal? Ds. J.G. van Loon (cl. Zierikzee) was van mening dat de (gewraakte) Avondmaalsmijding nu ingevuld wordt voor Doopmijding.

Gaandeweg werd duidelijk dat in de discussie twee zaken door elkaar liepen: de plaats en de betekenis van zegening in de kerk en de betekenis van de bediening van de Doop. Wat de Doop betreft had ds. A. Sevenster (cl. Groningen) eerder uitgesproken dat, gezien Romeinen 6, Doop niet anders kan zijn dan volwassenendoop. 'Als de zuigelingendoop niet bestond, zou hij niet moeten worden uitgevonden.' Anderen daarentegen noemden de kinderdoop een raak van gehoorzaamheid aan Gods verbond.

In een afsluitend woord pleitte prof. dr. H.W. de Krijff de discussie over zegening en doop uit elkaar te halen. Hij trok daarbij het boekkleed aan door te verklaren dat de Raad, hoewel hij dat woord later ingeslikt had, in de notitie beter niet had kunnen spreken over zegening als *alternatief* voor de zuigelingendoop.

Praeses Van de Graaf sloot het gesprek af met de vaststelling dat erop dit punt nog veel bezinning nodig is. Aan officiële invoering van de kinderzegening zijn we nu nog niet toe. Wel vond hij dat de gemeente nu op een of andere wijze in de bezinning betrokken moest worden.

Di. J. Hoek tekent hierbij aan dat het bepaald verontrustend is dat verschillende sprekers vraagtekens zetten achter de kinderdoop, ja deze zelfs geheel van de hand wijzen. Volgens hem is er terecht kritiek mogelijk op de praktijk van de kinderdoop in voorgaande eeuwen. Wij denken hier met name aan de leus: 'allen dopen die in het doophuis worden binnengebracht', die de vorige eeuw in de Hervormde Kerk opgeld deed. Maar we zijn het met prof. dr. W. van 't Spijker eens die in *De Wekker* van 6

december schreef dat hier de hele structuur van de kerk in geding is.

We geven van hien het volgende commentaar door:

Terug achter de volkskerk?

Een voorlopige oriënterende bespreking ter synode van de Hervormde Kerk repte van de mogelijkheid om sommige ouders, die moeite hebben met de kinderdoop, tegemoet te komen door als alternatieve mogelijkheid de 'kinderopdracht' of de 'kinderzegening' in te stellen. De doop van kleine kinderen zou dan in sommige gevallen vervangen kunnen worden door het zegenen en opdragen van die kinderen. Wij kuniën, op een afstand met de dingen in de Nederlandse Hervormde Kerk meelevend, slechts de hoop uitspreken dat men de gerititici niet met onrijpe voorstellen zal benaderen. Wanneer de nota die op de synode gediend heeft herschreven wordt om haar toegankelijk te maken voor een discussie op het grondvlak, dan zal er in ieder geval duidelijk bij gezegd moeten worden, dat de gehele structuur van de kerk in geding is. Wellicht is dit nog te moeilijk uitgedrukt. Eenvoudiger en meer recht op de man af klinkt het, wanneer men zegt, dat de vervanging van de kinderdoop door een kinderzegening het fundament van het verbond der genade onder de kerk wegrekt. De kerk is dan teruggekeerd in een situatie van voor de christianisatie. Een ritueel van opgeheven handen kan hieraan niets veranderen. De zegen van het verbond mag bevestigd worden door het teken en zegel van de doop. Wie terugvalt achter de volkskerk valt historisch gezien, maar ook principieel beschouwd in het heidendom. Elke structuur is hier denkbaar. Laat allen ze allen niet christelijk noemen.

Tegen het heidendom de kinderdoop

De reformatoren hebben bij meer dan één gelegenheid reeds overstaan van de dopers verklaard, dat het behoud van de kerk gedurende vele duistere eeuwen voornamelijk toe te schrijven was aan de kinderdoop. De Anabaptisten drongen voortdurend aan op een 'derde reformatie'. Schaf de kinderdoop af, zeiden zij, en de kerk is gered. Wortscer had toen nog niet zijn befaamde woord gesproken: 'Leer de natie haar doop verstaan en zij is gered'. Ik begrijp zonder meer, dat geen Hervormde Synode een pleit zal voeren voor de afschaffing van de kinderdoop. Maar wat kan dan de waarde zijn van een zegening of van een opdragen van kinderen. Zal degene die aan de kinderdoop geen waarde hecht aan zulk een zegening wel geloof hechten? Op welke grond? Omdat Christus die kinderen gezegend heeft? Maar dit was inderdaad voor de vaderen een reden en bewijs dat men de kinderdoop mag verdedigen.

Christus heeft de kinderen omhelsd, tuimelde handen opgelegd en gezegend. Die zegen was een aridere dan de zegen van het verbond, die immers ook de doop betekend en verzegeld wordt.

W.G. de Vries